

Het bevolkingsregister in overeenstemming brengen met de feiten

Circulaire

Op 12 november 1942 stuurde het Hoofd van de Rijksinspectie der Bevolkingsregisters, Jacob Lentz, een circulaire aan alle burgemeesters. Er waren nogal wat 'mutaties' en 'maatregelen' geweest, met name de laatste vier maanden, sinds 15 juli, toen er in Nederland nogal wat Joden werden opgepakt en weggevoerd. De volksboekhouding was dus niet meer up to date. Lentz schreef: 'Tengevolge van de maatregelen, welke met betrekking tot personen van voljoodschen bloede (J) zijn getroffen, hebben den laatsten tijd vele mutaties plaats gehad, welke waarschijnlijk niet alle in het bevolkingsregister zijn verwerkt. Teneinde bestaande verschillen tusschen de administratie en de werkelijkheid tot een oplossing te brengen, moge ik U, met verwijzing naar het bepaalde in artikel 111, van het Besluit Bevolkingsboekhouding, *Staatsblad* 1936, no. 342, uitnoodigen vóór 31 December a.s. ten aanzien van personen, wier persoonskaart met een J is geruiterd, het persoonsregister in overeenstemming te doen brengen met de feiten. (...) Is of wordt na ingesteld onderzoek bekend, dat de niet meer in Uw gemeente vertoevende Joden in een andere gemeente verblijven, dan ware afvoering van het Bevolkingsregister Uwer gemeente naar dat van werkelijk verblijf te bevorderen. Vertoeven de Joden in het buitenland, dan ware afvoering van het Bevolkingsregister Uwer gemeente wegens vertrek naar het buitenland (zoo mogelijk met vermelding naam land) te bevorderen. Bestaat gegronde vermoeden van overlijden, doch beschikt U niet over definitieve gegevens, dan behooren zij van het bevolkingsregister Uwer gemeente te worden afgevoerd wegens vermoedelijk overlijden (artikel 83, 2^e lid van genoemd Besluit). Verblijven zij niet meer in Uw gemeente, en kunt U niet de beschikking krijgen over gegevens omtrent de huidige verblijfplaats, dan ware afvoering wegens vertrek onbekend waarheen (vow) te bevorderen. Zoodra, doch uiterlijk 31 December a.s. op de boven omschreven wijze het bevolkingsregister Uwer gemeente met de werkelijkheid in overeenstemming is gebracht, moge ik U verzoeken mij daarvan bij afzonderlijk schrijven verslag te willen doen. Het Hoofd der Rijksinspectie der Bevolkingsinspectie, J.L. Lentz.'¹ De fysiek uit Nederlandse gemeentes verwijderde Joden moesten dus ook administratief uit de registers worden verwijderd.

Nijmegen

De circulaire lag op 14 november bij het Nijmeegse gemeentebestuur op het bureau en Frans Wilbers, hoofd van de afdeling Bevolking, ging daarna meteen aan het werk. Op 18 november 1942 – de trein met 196 opgepakte Joden stond misschien nog op het station of op een rangeerterrein daar, of misschien was het al middag, dan was hij naar Westerbork vertrokken – stuurde burgemeester P. van der Velden na overleg met Wilbers een brief aan de Commissaris van Politie, de NSB-er Anton Van Dijk, de

¹ RAN 2_40199, p. 9.

organisator van de razzia op 17 en de deportatie op 18 november, met het verzoek 'mij een opgave te doen toekomen van de namen en adressen alhier, van personen van joodsche bloed, die blijkens Uwe administratie, thans in deze gemeente geen woonplaats meer hebben. Indien bekend, zal tevens gaarna worden vernomen waar betrokkenen (vermoedelijk) verblijf houden. Voor zoveel nodig deel ik U mede dat ook degenen, die niet als voljoden zijn te beschouwen, doch tot het gezin behooren van een persoon van voljoodschen bloede (J), in de opgave moeten worden vermeld. Een spoedig antwoord wordt op prijs gesteld.²

Politie

De Politieke Dienst³ van de gemeentepolitie beschikte in het hoofdbureau over een uitgebreide cartotheek van Joden, vreemdelingen en anderen, die bijgehouden werd door rechercheur Cornelis Leenders. Ze hadden ook een eigen typiste, de NSB'ster Maria Jansen.⁴ Zij waren echter niet zo zorgvuldig als je van deze types zou mogen verwachten.⁵ Bovendien zullen ze het die dagen druk gehad hebben met het verwerken van de gegevens van de razzia van 17 november. Ze zullen hun data op 18 november hebben doorgestuurd naar Wilbers die er al op 19 of 20 november een keurige lijst van maakte.⁶

Herinnering

Er werd kennelijk niet hard genoeg gewerkt op het politiebureau aan de Ridderstraat, want op 8 december stuurt Van der Velden een herinnering uit: 'Met het oog op de omvangrijke werkzaamheden welke op korten termijn ter Gemeentesecretarie ter uitvoering van de circulaire (...) moge ik U verzoeken mij per omgaande de gegevens te doen verstrekken, bedoeld in mijn aan U gericht schrijven van 18 november (...).'⁷ Dan komen de gevraagde gegevens kennelijk binnen, want op 21 december kan Van der Velden twee door Wilbers opgestelde lijsten sturen aan Lentz met een begeleidende brief erbij, waarin hij schrijft 'dat uit een ingesteld onderzoek is gebleken, dat 369 personen van joodschen bloede in deze gemeente geen verblijf meer hebben en op grond daarvan op 19 december j.l. van het bevolkingsregister zijn afgevoerd. Afgevoerd wegens vertrek naar het buitenland (land onbekend) 287 en wegens vertrek onbekend waarheen (vow) 81 personen.' Dit zijn de twee lijsten die nu zijn samengevoegd in het

² RAN 2_40199, p. 7.

³ Zo werd de groep Nijmeegse NSB-politieagenten genoemd die zich met 'politieke' zaken bezighield, met name de vervolging van Joden.

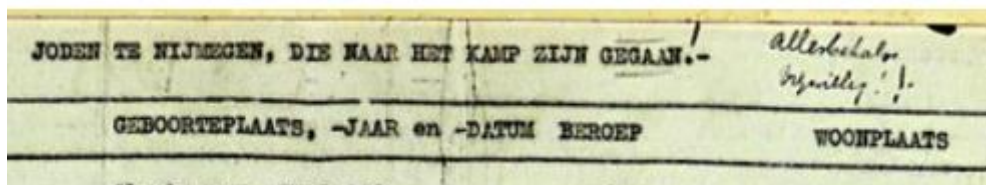
⁴ Zij werkte er vrij kort, van 15 september 1942 tot 1 april 1943. Daarvoor vervulde Hoekman die functie, erna Marie Henkus. Maria Jansen had ervoor gewerkt voor Grundstückverwaltung, zowel in Nijmegen als in Arnhem.

⁵ Namen op verkeerde lijsten, mensen als vluchteling aangemerkt die al lang ervoor waren opgepakt, enz; hierover verderop meer.

⁶ Die lijst heet nu RAN 2_40204. Ook deze lijst is niet zonder fouten, hierover ook iets in ons artikel over deze razzia van 17 en 18 november 1942.

⁷ RAN 2_40199, p. 5.

dossier RAN 2_40203.⁸ In een snelle actie werd de boekhouding zo *gezuiverd* van 368 personen. Op de persoonskaarten van de betrokkenen werd dan meteen een bijpassende aantekening gemaakt: '19 dec. 42 Vertrek buitenland' of in het andere geval: '19 dec. '42 vow.'⁹ De lijsten kregen de titels: 'Gevluchte Joden, Gemeente Nijmegen' en 'Gemeente Nijmegen: Joden die naar het kamp zijn gegaan'.¹⁰



Kop boven de lijst van 'Joden te Nijmegen, die naar het kamp zijn gegaan', met bijschrift 'allesbehalve vrijwillig!'

Raadsels

De namenlijsten bevatten voor ons nog enkele raadsels, en er zitten ook fouten in. Waarom is bijvoorbeeld de naam van Kitty de Wijze doorgestreept? Ook is er een afwijking in het in de brief aan Lentz genoemde aantal 287 en het aantal personen op de lijst: 279. We spraken er meerdere malen over, maar zijn nog niet helemaal zeker over de betekenis van de op de lijst aangebrachte streepjes en kruisjes. De streepjes hebben wel zeker van doen met een lijst van de Gemeente Westerbork van 29 december 1942. Er staan ook enkele mensen op de lijst van opgepakte Joden die in werkelijkheid gevlucht waren. We denken dan aan Raphaël Rosen Jacobson, aan Andries en Isaïc Pels of aan Kurt Polak. Er staan ook mensen op de lijst met 'gevluchte Joden' die in werkelijkheid al veel eerder waren opgepakt. We denken aan Abraham Mendes da Costa, Lehman Frank, Marinus Frankenhuis, Adolf Gersons, Frieda Goldschmidt en Julius Sanders. Onder hen kennelijk enkelen die al veel eerder als strafgeval waren opgepakt en naar kamp Amersfoort waren gezonden. Opvallend is dat in deze periode enkelen zelfs in een opsporingsbericht in het Algemeen Politieblad worden vermeld!¹¹ Van degenen die uit Nijmegen naar Westerbork waren gedeporteerd, was een groot deel intussen al verder vervoerd: bijna allen die waren opgepakt op 16 september en de

⁸ Hoewel ze zich in de jaren tachtig in twee aparte dossiers bevonden (19-26259 en 19-26281, vonden wij in aantekeningen van toen).

⁹ RAN 2_40199, p. 3. De datum 21 december boven de brief is hoogstwaarschijnlijk de reden dat op sommige plaatsen ten onrechte wordt aangenomen dat deze personen op deze datum zijn gedeporteerd of zijn gevlucht. Zie bijvoorbeeld op de Site Oorlogsdoden bij enkelen in het boek van Bart Janssen als het gaat over de arrestatie van Jakob, Hartog en Wilhelm Cohen en hun moeder of oma Melanie Hoffmann.

¹⁰ Met potlood zette iemand een sterk uitroepteken bij het woord 'gegaan' en schreef erbij: 'allesbehalve vrijwillig! We zullen wel niet meer kunnen achterhalen wie deze aantekening heeft gemaakt en wanneer ddat gebeurd is.

¹¹ Abraham Mendes da Costa, Julius Sanders, Lehman Frank en Frieda Goldschmidt worden gezocht in het Algemeen Politieblad van 21 januari 1943 en Marinus Frankenhuis in dat van 3 december 1942. Zie over hen onder meer in onze Namenlijst onder het thema 'Wie'. Door de verwarring staat bijvoorbeeld op de site 'Oorlogsdoden' dat het opsporingsbericht m.b.t. Mendes da Costa op 21 januari 1942 in het Politieblad stond.

meesten van degenen die waren opgepakt in de nacht van 2 op 3 oktober en op 17 november.

‘Naar het buitenland (land onbekend)’

Strikt genomen hield de gemeente zich met de aantekening ‘naar het buitenland (land onbekend)’ niet aan de richtlijnen van de circulaire van Lentz. De gemeente vermoedde dit misschien wel, maar wist niet beter dan dat deze personen waren overgebracht naar een andere Nederlandse gemeente, te weten de toen nog zelfstandige gemeente Westerbork. Aanvankelijk werd de registratie in het sinds begin juli onder Duits beheer staande Kamp Westerbork alleen bijgehouden door de leiding van het kamp in de *Zentralkartei*. Hier werd met name gekeken of een persoon in het bezit was van een *Sperre*, vaak maar ook weer niet altijd criterium bij de doorzending ‘naar het oosten’. Maar eind 1942 kwam er een aanvulling op deze procedure. Zo werd van de gemeenten gevraagd de laatste woonplaats van een persoon in hun administratie te vermelden. De gemeente Westerbork vestigde een hulpsecretarie in het kamp. Volgens de nieuwe werkwijze werden er door deze hulpsecretarie in het doorgangskamp Westerbork op basis van de primaire deportatielijsten per gemeente ‘geschoonde’ lijsten opgemaakt, zodat de bevolkingsregistraties konden worden aangepast. Het Duitse bestuur profiteerde van de extra controleslag: ook voor de registratuur van de VVRA (*Vermögensverwaltung- und Renteanstalt*) werden de lijsten aangepast. De VVRA was een Duitse instelling die Joods vermogen in beslag nam, en de nieuwe lijsten maakten die klus makkelijker.¹²

Westerbork

De hulpsecretarie was druk bezig en zond op 30 december 1942 een telegram aan de burgemeester van Nijmegen: ‘Spoedigst wordt u toegezonden lijst inwoners uwer gemeente verblijvende in Lager Westerbork welke voor 1 januari as in bevolkingsregister Westerbork moeten worden opgenomen ingevolge circulaire rijksinspectie bevolkingsregisters 26 november. Burgemeester Westerbork.’¹³ En inderdaad was deze lijst al een dag eerder verstuurd met een begeleidende brief, waarin o.a.: ‘verzoek ik U de afschrijving vóór of op 31 December 1942 te doen plaats hebben. In verband met het feit, dat het den Commandant van het Lager Westerbork verboden was inlichtingen te verstrekken ten aanzien van de in het kamp opgenomen personen, was het mij, tot mijn leedwezen niet mogelijk de hierbij gevoegde lijst eerder toe te zenden.’¹⁴

Wilbers moest op oudejaarsdag nog aan het werk, zo dacht men in Westerbork. Maar zo was het niet: Wilbers had deze personen immers al verwijderd. Want Kamp Westerbork is toch niet werkelijk een woonplaats? Op 6 januari (verzonden 8 januari) antwoordde

¹² Zie hierover o.a.: Raymund Schütz: *Het dossier van het oorlogsarchief*; in: Luijters, Schütz, Jongman: *De deportaties uit Nederland*, Amsterdam 2017; pp. 23, 24.

¹³ RAN 2_40199, p. 1.

¹⁴ RAN 2_40199, p. 4.

Van der Velden dat men dit gedaan had 'op grond van: Artikel 19 van de circulaire Hoofd RIBR 26 nov. 1942 D II no. 11-43/4' met de toelichting: 'Voor zover mij bekend is, moet het "Lager Westerbork" als een doorgangskamp worden beschouwd, waar het verblijf slechts als een oponthoud gedurende de reis naar het buitenland is aan te merken. Mij is niet bekend, dat in genoemd kamp personen worden geïnterneerd of tewerkgesteld. Het komt mij voor, dat bezwaarlijk gesproken kan worden van een verblijf voor onbepaalde tijd in den zin van art. 23, 2, van het besluit Bevolkingsboekhouding.'¹⁵ Desondanks nam men in Nijmegen de lijst 'Im Lager Westerbork befindlichen Personen am 31.12.1942 aus NYMEGEN'¹⁶ nog wel ter hand en vergeleek men deze met de eerder naar Lentz verzonden gegevens. Zo kon men in Nijmegen vaststellen wie rond de jaarwisseling in Nederland verbleef en wie toen werkelijk 'naar het buitenland' was vertrokken. De resultaten van de vergelijking zien we terug in de op de lijst gezette aantekeningen en streepjes. Het zou echter niet leiden tot wijzigingen op de persoonskaarten.

Mutatiekaart

Kort na nieuwjaar wordt er nog een 'Mutatiekaart' naar Nijmegen gezonden met hierop uitsluitend personen die op 16 september waren opgepakt.¹⁷ We mogen veronderstellen dat deze kaart ook van de hulpsecretarie kwam.¹⁸ Zeker is dat deze kaart nog leidde tot enkele wijzigingen in de Nijmeegse bevolkingsadministratie. Daarna komen we in het archief geen correspondentie meer tegen tussen de gemeente Nijmegen en de gemeente Westerbork of de leiding van het Kamp Westerbork. We moeten daarbij in het achterhoofd houden dat in 1943 en 1944 alleen zgn. 'strafgevallen' en opgepakte onderduikers direct door de Nijmeegse politie naar Westerbork gebracht werden, waarover in een toekomstig artikel meer. De grote groep mensen die in april 1943 Nijmegen verliet – gearresteerd of wat toen heette 'vrijwillig' zelfstandig reizend, ging naar Kamp Vught en werd voor het overgrote deel in de periode erna van daar naar Westerbork overgebracht. Alleen de 'zieken', de *transportunfähigen*, werden in april direct door de Nijmeegse politie naar Westerbork getransporteerd.¹⁹

¹⁵ RAN 2_40199, p. 8.

¹⁶ Op de lijst uit Westerbork staan de namen van 75 personen; 59 van hen zijn opgepakt op 17 november. Van de toen 196 opgepakte Joden zijn er al 134 verder gedeporteerd, drie waren eerder vrijgelaten. Zie ons artikel over die razzia, waar we overigens constateren dat van de toen opgepakte personen er 61 na 1 januari zijn verder gedeporteerd. Zestien personen op deze lijst waren eerder opgepakt. Zie verder in: Ran 2_40199, pp. 11, 12.

¹⁷ RAN 2_40199, p. 14. Zie ook ons artikel over de razzia op 16 september 1942.

¹⁸ Ook Raymund Schütz, o.c., noemt op pagina 24 dergelijke door de gemeente Westerbork aangeleverde mutatiekaarten.

¹⁹ Over de personen op de ziekenlijst willen we later op deze site publiceren in een artikel over de *Sperren*. Zie ook onze Namenlijst.